

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ТА ПСИХОПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Калюжна Є. М.

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0003-0735-2247

epsi1974@gmail.com

Гайдаєнко С. П.

аспірантка кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-7907-1722

svsitlana_haidaenko@ukr.net

Ключові слова: *особистість, підлітковий вік, соціальне оточення, девіантна поведінка, девіантність, дезадаптивність, психологічна корекція, психологічна профілактика.*

У статті проаналізовано теоретичні та методичні засади психокорекційної та психопрофілактичної роботи психолога з підлітками, схильними до девіантної поведінки. Аргументовано, що наявні наукові уявлення є недостатніми для чіткого розуміння психологічних чинників і механізмів формування девіантної поведінки, що обмежує можливості врахування всіх цих чинників під час розробленні цільових психокорекційних та психопрофілактичних програм. Здійснено спробу розкрити сутність поняття «девіантність», охарактеризувати вплив індивідуально-психологічних особливостей підлітків на формування девіантної поведінки. Наголошено, що девіантність підлітків являє собою складну форму соціальної поведінки, детермінованої системою взаємопов'язаних чинників, до числа яких входять сімейні умови, умови шкільного освітнього середовища, біологічні передумови, що включають особливості нервово-психічних відхилень та особистісні особливості підлітка. Підкреслено теоретичну і практичну вагомість психологічного дослідження проблеми девіантності в підлітковому віці на засадах індивідуально-особистісного підходу. Підтримано позицію сучасних учених стосовно того, що девіантна поведінка підлітка є наслідком та проявом його соціальної дезадаптації. Наголошено на важливості твердження про те, що знання психосоціальної сфери підлітків необхідно для організації цілеспрямованого пошуку адекватних способів психологічного впливу на особистість дитини під час виникнення вікових проблем. На основі вивчення психологічних підходів до розуміння механізмів формування девіантності особистості сформульовано висновок про доцільність застосування індивідуально-особистісного підходу як методологічного фундаменту та методичного інструментарію конструювання та реалізації корекційно-превентивних програм. Окреслено перспективи вирішення питання запобігання проявам девіантної поведінки в підлітків і подолання таких. Перспективою дослідження визначено з'ясування функціональних механізмів девіантної поведінки в підлітковому віці, що дозволить розробляти і запроваджувати ефективні психологічні моделі корекційно-превентивного впливу.

METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF PSYCHOCORRECTION AND PSYCHOPROPHYLAXIS OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENCE

Kaliuzhna Y. M.

*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of Psychology
Institute of Personnel Training of the State Employment Service of Ukraine
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
epsi1974@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0735-2247*

Haidaenko S. P.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Institute of Personnel Training of the State Employment Service of Ukraine
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7907-1722
svsitlana_haidaenko@ukr.net*

Key words: *personality, adolescence, social environment, deviant behavior, deviance, nonadaptation, psychological correction, psychological prevention.*

The article analyzes the theoretical and methodological principles of psycho-correctional and psychoprophylactic work of a psychologist with adolescents prone to deviant behavior. It is argued that the existing scientific ideas are insufficient for a clear understanding of psychological factors and mechanisms of deviant behavior, which limits the ability to take into account all these factors in the development of targeted psycho-correctional and psychoprophylactic programs. An attempt is made to reveal the essence of the concept of “deviance”, as well as to characterize the influence of individual psychological characteristics of adolescents on the formation of deviant behavior. Referring to existing psychological ideas about the nature and essence of deviant personality behavior, it is emphasized that adolescent deviance is a complex form of social behavior determined by a system of interrelated factors, which contains family conditions, school environment, biological preconditions, including peculiarities of neuropsychiatric disorders and personality traits of the adolescent. The theoretical and practical importance of psychological research on the problem of deviance in adolescence is emphasized on the basis of individual-personal approach. The position of modern scientists is supported that the deviant behavior of adolescents is a consequence and manifestation of their social nonadaptation. The importance of the statement that knowledge of the psychosocial scope of adolescents is necessary for the organization of a purposeful search for adequate ways of psychological influence on the child’s personality during the emergence of age-related problems is emphasized. Based on the study of psychological approaches to understand the mechanisms of personality deviance, a conclusion is formulated on the expediency of using the individual-personal approach as a methodological foundation and tool for designing and implementing correctional and preventive programs. The prospects for solving the problem of preventing and overcoming the manifestations of deviant behavior in adolescents are outlined. The perspective of the research is to find out the functional mechanisms of deviant behavior of adolescents, which will allow to develop and implement effective psychological methods of corrective and preventive treatment.

Постановка проблеми. Нині методична література пропонує практичним психологам досить велику кількість різноманітних змістовних підходів до конструювання психокорекційних та психопрофілактичних програм. Методологічну основу сучасних напрямів і підходів до реалізації цілеспрямованого психологічного впливу засобами корекційно-превентивних програм становлять вихідні принципи роботи практичного психолога [10]: принцип активності особистості, відповідальності, психотехнічного тлумачення досліджуваних психологічних проблем, діалогічності, системності, диференціації конкретного змісту і специфіки психологічної проблеми, зворотного зв'язку, діяльнісного опосередкування, єдності афективного та когнітивного аспектів, активізації гуманістичних цінностей.

Водночас практична реалізація корекційно-превентивних заходів часто супроводжується певними технічними ускладненнями. Так, психолог-практик нерідко використовує методи корекційного впливу поза зв'язком із їх методологічним обґрунтуванням, без урахування специфіки «проблеми-мішені» й індивідуально-психологічних характеристик особистості [8]. Тобто, за умов наявності значної кількості «цільових» корекційно-превентивних програм, усе ж залишаються не досить диференційованими їхні методологічні позиції, які б допомагали психологу-практику ефективно реалізувати конкретні психотехнології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика девіантної поведінки у психологічній науці представлена досить широко і натеper є визначальною, оскільки девіантність перешкоджає повноцінній соціалізації особистості та її гармонійному розвитку (С. Белічева, Б. Кобзар, І. Літвінов, Г. Мінковський, В. Оржеховська й інші). У цьому напрямі працюють багато сучасних науковців (В. Бітенський, Н. Бурмака, З. Зикова, Н. Вострокнутов, Н. Курек, К. Лисецький, А. Лічко, І. Лінський, П. Лютий, О. Мінко, Е. Проценко, Ф. Сафуанов, З. Файнбург, М. Христофорова й інші дослідники).

Корекційно-превентивна робота з девіантними підлітками як інструмент психологічного впливу ґрунтується на фундаментальних положеннях вітчизняної психології про єдність психіки і діяльності та їх детермінацію соціальними чинниками (П. Анохін, Л. Анциферова, Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та інші), гуманістичному принципі актуалізації особистісного потенціалу як детермінанти розвитку особистості (Б. Ананьєв, Г. Балл, І. Кон, Г. Костюк, Ю. Приходько, М. Савчин, В. Соловйенко, Л. Сохань, Ю. Швалб та інші).

Оминаючи детальний порівняльний аналіз наявних підходів до реалізації цілеспрямованої психо-

логічної роботи з девіантними підлітками, відзначимо, що натеper серед методологічних позицій, на яких будуються цільові корекційно-превентивні стратегії, вигідно виділяється особистісний підхід, розвинений у працях Г. Балла, І. Бежа, М. Борисшевського, І. Зязюна, С. Максименко, В. Моляко, В. Моргуна, В. Рибалки, В. Семиченко, М. Смольсон, Т. Титаренко, Б. Федоришина, Н. Чепелєвої, Н. Шевченко й інших авторитетів сучасної вітчизняної психології.

Мета статті – на основі аналізу підходів до розуміння механізмів та чинників формування девіантної поведінки підлітків визначити перспективи вирішення питання запобігання проявам девіантності в підлітковому віці та подолання таких.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науковці сходяться в думці, що в аналізі поведінкових проявів особистості необхідно враховувати, що кожен індивід постійно включений у різні людські спільноти, що значно впливають на всі його вчинки. Поведінка особистості відображає процес її соціалізації – інтеграції в соціум. Соціалізація, у свою чергу, передбачає адаптацію до соціального середовища з урахуванням індивідуальних психологічних особливостей (А. Акопов, М. Єнікеєв, А. Тимофєєва). Проте не всі соціальні групи однаково сильно впливають на формування і розвиток особистості та її психічні прояви.

За даними дослідників, ставлення батьків до дитини має особливе значення під час вікових криз розвитку (К. Бардін, Л. Венгер, Л. Виготський, О. Захаров, В. Столін, Л. Таран, Т. Титаренко), зокрема, упродовж підліткового віку, під час якого дитина відчуває певні психологічні труднощі, пов'язані з формуванням основних новоутворень віку, зміною її соціальної позиції [19].

Підлітковий вік, за словами Л. Виготського, являє собою сукупність умов, вищою мірою схильних до впливу різних психотравматичних чинників. Найбільш сильнодіючими з них є недовірлива поведінка батьків, конфліктні взаємини між ними, образливе ставлення до підлітка, прояви недовіри або неповаги до нього. У підлітка на цьому ґрунті можуть виникнути різні відхилення в поведінці [4].

На ґрунті сімейних стосунків засвоюються соціальні ролі, закладаються основні цінності життя. Батьки природним способом впливають на своїх дітей завдяки механізму наслідування, ідентифікації й інтеріоризації зразків батьківської поведінки: манер, звичок і вчинків. Діти ж засвоюють не тільки позитивні, а й негативні зразки поведінки батьків, іноді доводячи їх до крайності [6].

У сім'ї формується певний психологічний клімат, сприятливий чи несприятливий з погляду

психосоціального розвитку кожного з її членів. Психологічний клімат сім'ї залежить від міжособистісних зв'язків, водночас міжособистісні відносини двосторонні й можуть бути позитивними, негативними, байдужими або неоднозначними [12].

Окрему групу становлять чинники, пов'язані з негативним впливом неблагополучної сім'ї на особистість підлітка. Негативне сімейне середовище, порушення психологічного контакту з найближчими людьми гостро переживаються підлітками, які починають усвідомлювати суперечності життя дорослих. Озлобленість, зневага до норм, цинізм – таким є далеко не повний перелік внутрішніх настанов підлітка, який перебуває в дисгармонійному соціальному оточенні [5].

На думку багатьох авторів, девіантна поведінка підлітка є наслідком його соціальної дезадаптації, тобто порушення взаємодії з навколишнім середовищем, що характеризується неможливістю здійснення в конкретних мікросоціальних умовах своєї позитивної соціальної ролі, яка відповідає можливостям підлітка (В. Бальцевич, С. Бузова, А. Воднева, А. Гоголева, Ю. Клейберг та інші).

Неможливість здійснення позитивної соціальної ролі змушує підлітка шукати обхідних шляхів для реалізації потреби в розвитку. Як результат – відхід із сім'ї або зі школи, де неможливі реалізація внутрішніх ресурсів, задоволення потреб розвитку. Інший спосіб – експерименти з наркотиками й іншими психоактивними речовинами. І, нарешті, учинення злочинів. Вочевидь, знання психосоціальної сфери підлітків необхідно для організації цілеспрямованого пошуку адекватних способів психологічного впливу на особистість дитини під час виникнення вікових проблем [18].

У результаті проведеного аналізу визначень поняття «девіанти», пропонувані різними авторами, можна зазначити, що це підлітки з неадекватною соціалізацією, тобто ті, хто не досить засвоїв цінності і соціальні норми суспільства (В. Менделевич, І. Рудакова, О. Ситнікова, Н. Фальчевська й інші). Відчуття незрозумілості, конфлікти з батьками, незадоволення становищем серед однолітків – лише незначна кількість проблем, що супроводжуються бурхливими, іноді незрозумілими для оточення поведінковими реакціями. Якщо несприятливі ситуації й обставини життя часто повторюються, нашаровуються, то реакції закріплюються, виникають стійкі, психологічні утворення (комплекси), з'являються ознаки девіантної поведінки [14].

Серед обставин, що спричиняють прояви девіантності в підлітків, дослідники виділяють сімейні травми: конфлікти в родині, недостатність батьківської любові, смерть одного з них, батьківську жорстокість або просто відсутність

послідовності у вихованні; жорстокі обмеження і гіперопіку з боку батьків. Перші ведуть до пригніченості підлітка, а іноді до невротичного стану, другі – до ускладнення у спілкуванні з дітьми [3]. Наголошується, що складнощі в поведінці підлітка також можуть виникати через домінування одного з подружжя, що викликає опір з боку іншого, а також унаслідок психоемоційних розладів одного чи обох батьків, їхньої асоціальної поведінки [15].

Відомо, що особливості дитячо-батьківських відносин у сім'ї суттєвою мірою визначаються сукупністю настанов батьків, їхнього емоційного ставлення до підлітка, сприйняття його на когнітивному рівні та відповідних способів взаємодії з ним, міжособистісна дистанція у спілкуванні, форма та спрямованість контролю за поведінкою [20].

Психологи виділяють три типи неправильного виховання, що часто є причинами девіантної поведінки підлітків [6]:

1) емоційне відторгнення – неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні із жорстким контролем, регламентацією життя підлітка, нав'язуванням йому єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки; поряд із жорстким контролем цей тип може поєднуватися з недостатнім рівнем контролю, байдужістю, цілковитим потуранням;

2) гіперсоціалізація – тривожно-недовірлива концентрація батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів, часто з недооцінюванням індивідуальних психологічних особливостей підлітка;

3) «кумир сім'ї» – концентрація батьків на дитині, потурання її примхам, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї.

Девіантну поведінку нерідко пояснюють тим, що підліток не може правомірними засобами задовольнити свої соціально-психологічні потреби у визнанні, довірі, самоствердженні. Тому запобігання труднощам та подолання таких у вихованні підлітків залежать від правильності та повноти визначення чинників, що породжують і зумовлюють девіації [11].

Прояви відхилення в поведінці підлітків, їхньому моральному і соціальному розвитку можуть бути різними, залежно від індивідуальних особливостей і особистісних проявів, конкретних умов і обставин життя. Умовно їх розподіляють на дві групи: 1) ситуативні прояви, або реакції, викликані провокуючими їх чинниками й обставинами; 2) сталі форми відхилень, зумовлені несприятливими умовами діяльності та життя [16].

Загалом, до психологічних проявів девіантної поведінки особистості відносять такі [14]:

– духовні проблеми, зокрема відсутність або втрату сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо;

– деформацію ціннісно-мотиваційної сфери – це несформованість або редукція моральних цінностей (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентрична орієнтація, фрустрованість вищих потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;

– емоційні проблеми – тривога, депресія, переважання негативних емоцій, алекситимія (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння сформулювати їх у словах), емоційне огрубіння (втрата здатності визначати доцільність, доречність тих чи інших емоційних реакцій, дозувати їх), афективність тощо;

– проблеми саморегуляції – неадекватність самооцінки і рівня домагань, слабкий розвиток рефлексії, надмірний або недостатній самоконтроль, низький рівень адаптивних можливостей;

– викривлення в когнітивній сфері – стереотипність, ригідність мислення, неадекватні настановлення, обмеженість знань, наявність забобонів;

– негативний життєвий досвід – наявність шкідливих звичок, психічних травм, досвіду насильства, соціальна некомпетентність тощо.

О. Змановська називає такі специфічні ознаки девіантної поведінки [7]:

– багаторазові, тривалі порушення не будь-яких, а найважливіших норм для певного суспільства на цей час;

– поведінка не є наслідком кризової, нестандартної ситуації, а зумовлена загальною спрямованістю особистості;

– сама поведінка супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації, викликає негативну оцінку з боку інших людей;

– поведінка не ототожнюється із психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча може за певних умов набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія тощо);

– результатом поведінки є завдання реальної шкоди самій особистості чи оточенню.

Основні загальні дефекти девіантної поведінки підлітків проявляються в негативному ставленні до моральних норм відносин між людьми (грубість, упертість, жорстокість, недисциплінованість тощо); у негативних проявах у навчанні (лінощі, неуважність, інтелектуальна пасивність, відсутність пізнавальних інтересів тощо), а також в одночасному прояві негативних якостей обох видів. Ці загальні дефекти поведінки набувають у конкретних підлітків різноманітних форм прояву, у зв'язку із чим виділяються різні підстави для типології девіантних підлітків [12]:

– за рівнями моральної сформованості особистості, що фіксує різні поведінкові позиції;

– за формами опору підлітка педагогічним впливам;

– за конкретними проявами характерологічних й інтелектуальних особливостей підлітків у діяльності та спілкуванні тощо.

Залежно від норми, з якою порівнюються прояви і наслідки поведінки, виділяють такі види девіантної поведінки: антисоціальну (делінквентна і кримінальна), асоціальну (аморальна), аутодеструктивну [7].

Серед основних чинників, які стимулюють девіантну поведінку, виділяють зовнішні й внутрішні. Внутрішні чинники девіантності підлітків пов'язані з індивідуально-типологічними особливостями особистості, які створюють сприятливу або несприятливу основу для впливу негативних, зовнішніх і соціальних чинників. Внутрішніми чинниками, що найчастіше призводять до стійких форм відхилення у поведінці, є: потреба у престижі, самоповазі; емоційна нестійкість; агресивність, набута в умовах родини або іншої референтної групи; наявність акцентуацій характеру (до групи ризику входять гіпертими, збудливі, демонстративні й нестійкі акцентуанти); відхилення у психічному розвитку; неадекватна самооцінка [1].

Зовнішніми чинниками, що негативно впливають на розвиток і поведінку молоді особистості, є такі [2]:

1. Родинна атмосфера – низький соціально-культурний рівень батьків; відсутність сімейних традицій; стиль виховання в сім'ї (відсутність єдиних вимог до дитини, жорстокість батьків, їх безкарність і безправ'я дитини); заперечення самоцінності дитини, задоволення потреб дітей (їх недолік і надлишок); зловживання батьками алкоголем, наркозалежність.

2. Організація внутрішньошкільного життя – недосконалість управління процесами навчання і виховання; погана матеріальна забезпеченість школи, незадовільна організація позакласної роботи, відсутність дитячих організацій у школі; професійна неспроможність частини вчителів, що виражається в незнанні вікової психології; авторитарний чи ліберальний стиль взаємин у системі «учитель – учень».

Психологи зосереджують свою увагу на особистісних, психологічних відхиленнях і дезорганізації (неврози, психози тощо); соціологи – на відхиленнях соціальних груп від норм культури. Найчастіше причиною конкретної девіантної поведінки виступає не одна, а декілька. Фахівці вважають, що більшість відхилень у поведінці неповнолітніх мають у своїй основі спільне джерело – соціальну дезадаптацію [9].

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє виділити групи чинників соціальної дезадаптації підлітків [7]:

- соціально-педагогічна занедбаність – коли підліток поводить неправильно через власну невихованість, відсутність у нього необхідних позитивних знань, умінь, навичок або через зіпсованість неправильним вихованням, сформованість у нього негативних стереотипів поведінки;

- психічний дискомфорт, викликаний неблагополуччям сімейних взаємин, негативним психологічним мікрокліматом у сім'ї, систематичними навчальними неспіхами, складними взаєминами з однолітками;

- відхилення у стані психічного і фізичного здоров'я та розвитку, вікові кризи, акцентуації характеру й інші причини фізіологічної та психоневрологічної властивості;

- відсутність умов для самовираження, розумного прояву активності; незайнятість корисними видами діяльності, відсутність позитивних і значущих соціальних і особистих життєвих цілей і планів.

Особливу роль і значення в цьому ланцюзі відіграє соціально-педагогічна занедбаність, що розвивається на тлі байдужого, неухважного ставлення найближчого оточення до дитини. Як наслідок, зароджуються почуття самотності, непотрібності, незахищеності, що, у свою чергу, спричиняє протест і відчуження стосовно дорослих. Нерозвиненість і несформованість світогляду, ціннісних орієнтацій, етичних норм спричиняють вибір підлітками негативних, протиправних сфер докладавання своєї активності, що неминуче відбивається на їхній поведінці, на формуванні особистості [9].

Багато причин, що породжують порушення норм поведінки підлітків, вдається виявити і своєчасно усунути. Водночас серед чинників девіантної поведінки виявляються такі, для запобігання яким і усунення яких ще не знайдені дієві засоби. Повною мірою до цієї категорії можуть бути віднесені чинники психолого-педагогічного характеру [13].

Так, під час з'ясування причин і умов порушення підлітками норм і правил поведінки практики все частіше звертаються до аналізу психологічного клімату сім'ї, відносин підлітка з

однолітками і дорослими [3]. Проте більшість вітчизняних фахівців переконані, що справжня причина масової соціальної дезадаптації підлітків полягає у зниженні виховного потенціалу сучасної сім'ї (Н. Бондар, Г. Бочкарьова, А. Козлов, В. Лісовський, К. Нечаєва, Є. Подольська, З. Сікевич, Н. Стрелянова й інші).

Девіантна поведінка має розмаїття форм прояву, починаючи від незначних провин і закінчуючи стійкими психічними відхиленнями, і різноманіття причин виникнення, починаючи від генетичних й закінчуючи соціальними чинниками. Найбільше поширення мають порівняно нескладні варіанти девіантності дітей та підлітків, причини яких лежать у соціальній сфері. У цьому разі цілеспрямований коригувальний вплив педагогічного та психорегулюючого характеру може дати стійкий ефект щодо поведінки девіантного підлітка, водночас корекційні дії повинні бути оптимально сполученими й узгодженими [20].

Отже, посилаючись на наявні психологічні уявлення про природу і сутність девіантної поведінки особистості, можна стверджувати, що девіантність підлітків являє собою складну форму соціальної поведінки, детермінованої системою взаємопов'язаних психосоціальних чинників.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, за результатами теоретичного аналізу окресленої проблеми можемо стверджувати, що натеper у психологічній науці сформульовано багато концепцій, які пояснюють феномен девіації особистості та процес її формування з різних методологічних позицій. Водночас наявних наукових уявлень не досить для чіткого розуміння психологічних чинників і механізмів формування девіантної поведінки, що обмежує можливості врахування всіх цих чинників у розробленні цільових психокорекційних та психопрофілактичних програм. Зважаючи на вищезазначене, важливим перспективним завданням, що має теоретичне та практичне значення, є з'ясування функціональних механізмів формування девіантності особистості в підлітковому віці, що дозволить розробляти і запроваджувати у психологічну практику методологічно обґрунтовані, ефективні моделі корекційно-превентивного впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарова Л., Сятковский В. Психология девиантного поведения : учебно-методический комплекс. Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. 164 с.
2. Беличева С. Основы превентивной психологии. Москва : Социальное здоровье России, 2009. 224 с.
3. Білецька В. Девіантна поведінка учнів: форми, прояви, попередження : методичні рекомендації практичним психологам, соціальним педагогам, вчителям загальноосвітніх навчальних закладів. Миколаїв, 2011. 40 с.
4. Бондарчук О. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. Київ : МАУП, 2006. 88 с.
5. Девиантное поведение подростков: теории и эксперименты / Т. Визель и др. Тула, 2007. 341 с.

6. Гарбузов Н. Нервные дети. Ленинград, 1994. 176 с.
7. Змановская Е. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2003. 335 с.
8. Калюжна Є. Стратегія і тактика превентивної роботи з підлітками. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. «Психологічні науки»* : збірник наукових праць. Київ, 2009. № 27(51). С. 166–171.
9. Карвасарский Б. Клиническая психология : учебник / под ред. Б. Карвасарского. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 960 с.
10. Ковылев А. Отечественные традиции в теории и практике психологической помощи. *Журнал практикующего психолога*. 1995. № 1. С. 7–25.
11. Кулаков С. Практикум по клинической психологии и психотерапии подростков. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 464 с.
12. Максимова Н. Психологія девіантної поведінки : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
13. Медведев А., Прокофьева Т., Юнда А. Психологическая работа с девиантными подростками: проблемы и возможности : монография. Волгоград : ФГОУ ВПО ВАГС, 2009. 316 с.
14. Менделевич В. Психология девиантного поведения. Москва : ИД «Городец», 2016. 368 с.
15. Раттер М. Помощь трудным детям / пер. с англ. ; общ. ред. А. Спиваковской ; предисл. О. Баженовой, и А. Варга. Москва : Прогресс, 1987. 424 с.
16. Сидоров П., Парняков А. Клиническая психология. Москва ; Екатеринбург : Академический проект ; Деловая книга, 2000. 382 с.
17. Титаренко Т., Лепіхова Л. Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді : науково-методичний посібник. Київ : Міленіум, 2006. 204 с.
18. Шилова Т. Психодиагностика и коррекция детей с отклонениями в поведении : практическое пособие. Москва : Айрис-пресс, 2004. 176 с.
19. Шнейдер Л. Девиантное поведение детей и подростков. Москва : Академический проект ; Триста, 2005. 336 с.
20. Эйдемиллер Э., Добряков И., Никольская И. Семейный диагноз и семейная психотерапия : учебное пособие для врачей и психологов. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 336 с.

REFERENCES

1. Azarova, L.A., Syatkovskij V.A. (2009). Psihologiya deviantnogo povedeniya: ucheb.-metod. kompleks [Psychology of deviant behavior]. Minsk : GIUST BGU. 164 s. [in Russian]
2. Belicheva, S.A. (2009). Osnovy preventivnoy psihologii. [Fundamentals of Preventive Psychology]. Moskva: Social'noe zdorov'e Rossii. 224 s. [in Russian]
3. Bilec'ka, V.V. (2011) Deviantna povedinka uchniv: formi, proyavi, poperedzhennya (metodichni rekomendacii praktichnim psihologam, social'nim pedagogam, vchitelyam zagal'noosvitnih navchal'nih zakladiv) [Deviant behavior of students: forms, manifestations, warnings]. Mikolaïv. 40 s. [in Ukrainian]
4. Bondarchuk, O.I. (2006). Psihologiya deviantnoï povedinki: Kurs lekcij [Psychology of deviant behavior]. Kiyiv: MAUP. 88 s. [in Ukrainian]
5. Vizel', T.G., Senkevich, L.V., Yanysheva, V.A., Zheleznova, A.K. (2007). Deviantnoe povedenie podrostkov: teorii i eksperimenty. [Deviant behavior of adolescents: theories and experiments]. Tula. 341 s. [in Russian]
6. Garbuzov, N.A. (1994) Nervnye deti [Nervous kids]. Leningrad. 176 s. [in Russian]
7. Zmanovskaja, E.V. (2003). Deviantologija: Psihologija otklonjajushhegosja povedeniya: uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij. [Deviantology: The Psychology of Deviant Behavior]. Moskva: Izdatel'skij centr "Akademija". 335 s. [in Russian]
8. Kalyuzhna, E.M. (2009) Strategiya i taktika preventivnoï roboti z pidlitkami. Naukovij chasopis NPU im. M.P. Dragomanova. Seriya 12. Psihologichni nauki: Zb. nauk. Prac' [Strategy and tactics of preventive work with adolescents]. Kiyiv. № 27(51). S. 166–171 [in Ukrainian]
9. Karvasarskij, B.D. (2006). Klinicheskaja psihologija: uchebnik / pod red. B.D. Karvasarskogo [Clinical psychology]. Sankt-Peterburg: Piter. 960 s. [in Russian]
10. Kovylev, A. (1995). Otechestvennye tradicii v teorii i praktike psihologicheskoy pomoshchi. ZHurnal praktikuyushchego psihologa [Domestic traditions in the theory and practice of psychological assistance]. № 1. S. 7–25. [in Russian]
11. Kulakov, S.A. (2004) Praktikum po klinicheskoi psihologii i psihoterapii podrostkov [Workshop on Clinical Psychology and Psychotherapy for Adolescents]. Sankt-Peterburg: Rech'. 464 s. [in Russian]

12. Maksimova, N.Yu. (2011). Psihologiya deviantnoï povedinki: navch. posib. dlya studentiv vishchih navchal'nih zakladiv [Psychology of deviant behavior]. Kiyiv : Libid'. 520 s. [in Ukrainian]
13. Medvedev, A.M., Prokof'eva, T.V., Yunda, A.V. (2009). Psihologicheskaya rabota s deviantnymi podrostkami: problemy i vozmozhnosti. Monografiya [Psychological work with deviant adolescents: problems and opportunities]. Volgograd: FGOU VPO VAGS. 316 s. [in Russian]
14. Mendelevich, V.D. (2016) Psihologiya deviantnogo povedeniya. Moskva: ID "Gorodec", 2016. 368 s. [in Russian]
15. Ratter, M. (1987) Pomoshh' trudnym detjam: Per. s angl. / Obshh. red. A.S. Spivakovskoj; predisl. O.V. Bazhenovoj i A.Ja. Varga [Helping Difficult Children]. Moskva: Progress. 424 s. [in Russian]
16. Sidorov, P.I., Parnjakov, A.V. (2000). Klinicheskaja psihologija. [Clinical psychology]. Moskva: Akademicheskij Proekt; Ekaterinburg: Delovaja kniga. 382 s. [in Russian]
17. Titarenko, T.M., Lepihova, L.A. (2006). Psihologichna profilaktika stresovih perevantazhen' sered shkil'noï molodi: nauk.-metod. posibn. [Psychological prevention of stress overload among schoolchildren]. Kiyiv : Milenium. 204 s. [in Ukrainian]
18. Shilova, T.A. (2004). Psihodiagnostika i korekcija detej s otklonenijami v povedenii. Prakticheskoe posobie [Psychodiagnostics and correction of children with behavioral deviations]. Moskva : Ajris-press. 176 s. [in Russian]
19. Shnejder, L.B. (2005) Deviantnoe povedenie detej i podrostkov [Deviant behavior of children and adolescents]. Moskva: Akademicheskij Proekt; Trista. 336 s. [in Russian]
20. Jejdemiller, Je.G., Dobrjakov, I.V., Nikol'skaja, I.M. (2003). Semejnyj diajnoz i semejnaja psihoterapija. Uchebnoe posobie dlja vrachej i psihologov [Family diagnosis and family psychotherapy]. Sankt-Peterburg : Rech'. 336 s. [in Russian]